

ANTİK ÇAĞ ORTA ASYA TAPINAKLARINDA TİPOLOJİ

İBRAHİM ÇEŞMELİ*

TYPOLOGY OF TEMPLES IN THE ANTIQUITY OF CENTRAL ASIA (ABSTRACT)

Because of the strategic position of Central Asia, this region was controlled by many civilizations throughout the history. During the antiquity, Central Asia was reigned by Persians, Seleucids, Greco-Bactrians, Kushans and Sasanids. Different religions lived together in the antiquity of Central Asia. In this period, Zoroastrianism predominated religion in Central Asia. Nevertheless, in this region where the religions of Greek, Buddhism, Hinduism and various local beliefs were appeared. In the antiquity of Central Asia, temples were constructed in various typological characters. In the point of view of planimetric, we can classify the temples in the following way:

- 1- Temples of central plan with four column
- 2- Temples of central plan
- 3- Temples of two part
- 4- Temples of rectangular plan with two column
- 5- Temples of central court

This temples demonstrated the characters of ancient architecture of Iran, Mesopotamia, Greek, Gandhara and Central Asia.

Antik Çağ'da Orta Asya Partia, Margiana, Harezmi, Sogdiana, Fergana ve Baktriana gibi bölgeleri kapsamaktaydı. Bu bölgeler genel hatlarıyla, batıdan doğuya doğru Hazar Denizi'nden Pamir Yaylası'na, kuzeyden güneye ise Aral Gölü'nden Hindukuş Dağları'na kadar uzanan bir alanın içinde kalmaktaydı. Günümüzde bu topraklar Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Güney Kazakistan, Kuzey Afganistan ve Kuzeydoğu İran sınırları içinde yer almaktadır. Orta Asya'da Antik Çağ boyunca sırasıyla Persler (M.Ö. 6-4. yüzyıl), Seleukoslar

(M.Ö. 4-3. yüzyıl), Yunan-Baktrianlar (M.Ö. 3-2. yüzyıl), Partlar (M.Ö. 3.-M.S. 3. yüzyıl), Kuşanlılar (M.S. 1-5. yüzyıl) ve Sasaniler'in (M.S. 3-7. yüzyıl) hakimiyetleri görülmüştür.

Arkeolojik verilerden, Antik Çağ'da Orta Asya'da Zerdüştlük inancının egemen olduğu anlaşılmaktadır. Kökleri Bronz Dönemi'ne kadar uzanan bu inancın yanında, bölgede Antik Çağ boyunca değişik inançlar da görülmüştür. Persler'den sonra İran kültürünün hissedildiği Orta Asya'da, Make-

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

donyalı Büyük İskender'in Orta Asya'yı egemenliği (M.Ö. 330-327) altına almasından sonra, bölgede sırasıyla hakimiyet kuran Seleukoslar ve Yunan-Baktrianlar zamanında, Helenistik kültür etkin rol oynamaya başlamış ve Kuşanlılar'ın bölgede hakimiyet kurmasından sonra da Orta Asya'yı Budizm ve Hinduizm etkilemeye başlamıştır. Arkeolojik incelemelerden, Orta Asya'da ağırlıkta olarak Zerdüştlük inancını temsil eden ateş tapınaklarının görülmesine karşın Helenizm etkisiyle Yunan tapınaklarının ve Kuşanlılardan sonra da Budist tapınaklarının bölgede yayıldığı anlaşılmaktadır. Bazı tapınaklar da yerel ilahlara adanmıştı. Antik Çağ'da Orta Asya'da görülen farklı inançlar beraber yaşamaktaydı. Orta Asya dışından gelmiş olan inançlar genellikle yerel inançlarla kaynaşmıştır. Kimi zaman farklı inançların keşiştiği bazı tapınaklar, sinkretik özellikler taşımaktaydı.

Arkeolojik kalıntılardan, değişik inançlara ait tapınakların planimetrik açıdan farklı tipolojik özellikler gösterdikleri görülmektedir. Antik Çağ'da Orta Asya'da yapılmış olan bazı tapınakları, farklı tipolojik guruplara şöyle ayırabiliriz (Fig. 1):

1- Merkezi planlı dört ayaklı tapınaklar (No: 1-3)

2- Merkezi planlı tapınaklar (No: 4-6)

3- İki bölümlü tapınaklar (No: 7-8)

4- Dikdörtgen planlı iki ayaklı tapınaklar (No: 9)

5- Merkezi avlulu tapınaklar (No: 10-11)

Antik Çağ Orta Asya tapınak mimarisinde, en yaygın tiplerden biri olan merkezi planlı, dört ayaklı şemanın benzeri, Antik Çağ'da Yakın Doğu'da yapılmış olan tapınaklarda da görülmektedir. Genellikle bu tip tapınakların merkezini oluşturan naos (cella) bölümü, kare planlı olup etrafını ritüel amaçlı kullanılan koridorlar çevirmekteydi. Genellikle merkezi naos bölümünün önünde, Yunan tapınaklarında görüldüğü gibi

çok ayaklı derin ve geniş giriş mekanı (pronaos) veya portik yer almaktaydı. Bunların önlerinde de avlu bulunmaktaydı. Bahsettiğimiz bölümler aksiyal olarak düzenlenmişti. Tapınaklar genellikle geniş temenos alanı içinde yer almaktaydı. Orta Asya'da yapılmış olan Seleukoslar veya Yunan-Baktrianlar dönemi Taht-ı Sangin Oksus Tapınağı (No 1) (M.Ö. 4-3. yüzyıl / Baktriana / Güney Tacikistan) (Litvinskij-Pičikjan 2002: 10-16), Partlar dönemi Mansur Tepe Kuzeybatı Tapınağı (No 2) (M.Ö. 2. yüzyıl / Partia / Güney Türkmenistan) (Gajbov-Košelenko-Novikov 1991:87-88) ve Kuşanlılar dönemi Surh Kotal Tapınağı (No 3) (M.S. 2. yüzyıl / Baktriana / K. Afganistan) (Schippmann 1971: 494, 496) gibi Zerdüştlük inancıyla bağlantılı ateş tapınaklarının merkezini oluşturan kare planlı naos bölümü, dört ayaklı düzende olup naos bölümünün üç tarafı koridorla çevrilidir. Taht-ı Sangin Tapınağı, Zerdüştlük ile yerel-Yunan inançlarının görüldüğü (burada bir Yunan ilahı Marsyas'la, Oksus "Amuderya" nehri tanrısının bütünleşmesi anlatılmaktadır), sinkretik özellikte bir tapınak gibi gözükmektedir. Antik Çağ'da İran, Afganistan ve Suriye'de yapılmış benzer tipte tapınaklarla da karşılaşmaktayız. Persler dönemi Kuh-i Hvaga (M.Ö. 6-5 yüzyıl / İran), Susa (M.Ö. 5-4 yüzyıl / İran), Seleukoslar dönemi Persepolis (Fratadatar) (M.Ö. 3. yüzyıl / İran), Partlar dönemi Kuh-i Hvaga (M.Ö. 2-1. yüzyıl / İran-Afganistan) (Schippmann 1971: 496-497) ve Bard-i Nişanda (M.S. 2. yüzyıl / İran) (Ghirshman 1976, I; 39-46; Downey 1988: 134-136) ateş tapınakları ile Nabatiler dönemi Suriye'deki Ba'al Şamim (M.Ö. 1. yüzyıl) ve Sahr (M.S. 1. yüzyıl) (Butler 1916,; 373-385; Butler 1919: 441-443) gibi yerel tanrılara adanmış tapınakların çevre koridorlu merkezi naos bölümü, genellikle kare mekan içinde dört ayaklı oluşmuştur ve genellikle önlerinde de çok ayaklı pronaos bölümü veya portik ile avlu bulunuyordu. Orta Asya'daki çevre koridorlu, merkezi planlı ve dört ayaklı ateş tapına-

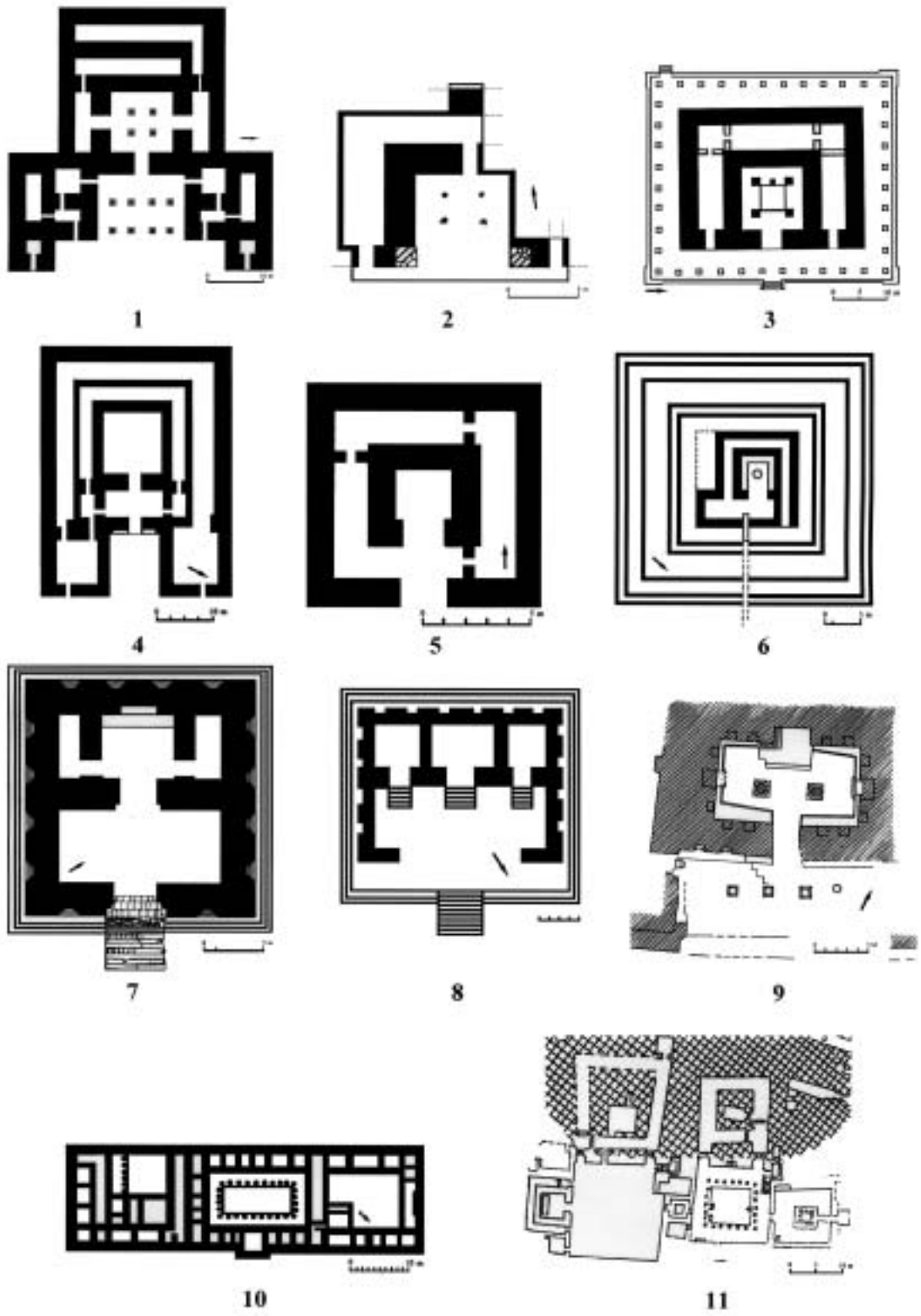

Fig. 1: Antik Çağ Orta Asya tapınaklarının planları.

ğı modeli muhtemelen İran'daki ateş tapınaklarından kaynaklanmıştır. Orta Asya'daki dört ayaklı tapınakların kökenleri bölgede Bronz Dönemi'ne kadar gitmektedir. Baktriana bölgesinde yer alan Çarkutan Tapınak Kompleksi (Bronz Dönemi / Surhanderya / Güney Özbekistan) (Şirinov 2003: 33-52), merkezi bir avludan meydana geliyor olup avlunun ortasına yakın bölümde, dört ayaklı oluşmuş çâr-tâk tipinde bir ateş tapınağı yer almaktadır. Antik Çağ'da Orta Asya ve Yakın Doğu'daki sivil mimaride de dört ayaklı mekan düzenini görmekteyiz.

Merkezi planlı, dört ayaklı tapınaklar gibi Orta Asya da yaygın şemalardan biri de merkezi planlı tapınaklardı. Bu tipteki tapınakların merkezinde yer alan, kare planlı naos mekanın etrafı koridorlar ile çevriliydi. Bu tip tapınakların, dört ayaklı tapınaklardan ayrılan en önemli özelliği, naos bölümündeki ayakların bulunmayışıdır. Çevre koridorlu merkezi naosun önünde, genellikle pronaos kısmı yer almaktaydı. Yunan-Baktrianlar döneminde Dioskur'lara, Kuşanlılar zamanında ise Şiva'ya adanmış ve büyütülmüş olan Dilbercin Tapınağı (No. 4) (M.Ö. 2. yüzyıl / M.S 3-4. yüzyıl/ Baktriana/ Kuzey Afganistan) (Kruglikova 1974: 16-48) ile Partlar dönemi Mansur Tepe Kuzey Tapınağı (No. 5) (M.Ö. 2. yüzyıl / Partia / Güney Türkmenistan) (Gajbov-Košelenko-Novikov 1991: 86-87) ve Kuşanlar dönemi Kurgan Tepe Tapınağı (No. 6) (M.S. 3-4. yüzyıl / Sogdiana / Özbekistan) (Pugaçenkova 1987: 47-55) gibi ateş tapınakları, merkezi planlı tiptedir. Orta Asya'da gördüğümüz merkezi planlı tapınakların benzerlerini Gandhara'da Hint-Yunan dönemi Jandial (M.Ö. 2-1. yüzyıl / Taxila / Kuzey Pakistan) ve Mezopotamya'da Partlar dönemi Hatra (M.S. 2. yüzyıl / Irak) ateş tapınaklarında (Hopkins 1942: 5-6, 13-15; Schippmann 1971: 487-491, 496-497) gördüğümüz gibi Yakın Doğu Antik Çağ mimarisinde de karşılaşıyoruz.

Bir Yunan koloni yerleşmesi olan Ay Hanım'daki (Baktriana/ Kuzey Afganistan), şehir içi ve dışı tapınakları, dörtgen mekan içinde iki bölümlü şemaları ile Orta Asya tapınak mimarisinde ilginç bir gurup oluşturmaktadırlar. Şehrin içindeki Zeus-Mitra'ya adanmış kare planlı ana tapınakta (M. Ö. 4-3. yüzyıl) (No. 7), dikdörtgen planlı pronaos sonra gelen bölümün ortasındaki naosu iki yan mekan kuşatmaktadır (Bernard 1971: 414-431). Böylece dikdörtgen planlı ikinci bölüm, üç kısma ayrılmaktadır. Bu tapınaktaki mimari şemanın yakın benzerini, Partlar döneminden Mezopotamya'daki Dura Europos Artemis Tapınağı'nda da (M.Ö. 1. yüzyıl/ Suriye) görmekteyiz (Downey 1988: 89-92). Ay Hanım'daki şemadan daha farklı olarak Partlar dönemi Gareus Tapınağı'nda da (M.Ö. 1-M.S. 1. yüzyıl / Varka / Irak) (Hopkins 1942:1-2) iki bölümlü bir şema söz konusudur. Ay Hanım şehir içi tapınağı, pronaos ve naos oluşmuş iki bölümlü şemasıyla, Yeni Babil Krallığı dönemi A Tapınağı (M.Ö. 7-6 yüzyıl / Asur / Irak) (Downey 1988: 149-151), Ninmah Tapınağı (M.Ö. 7-6. yüzyıl / Babil), Z Tapınağı (M.Ö. 7-6. yüzyıl / Babil) ile Seleukoslar dönemi Bit Reş Anu-Antum Tapınağı (M.Ö. 3. yüzyıl / Uruk) ve Irigal Tapınağı'nda (M.Ö. 2. yüzyıl / Uruk), (Downey 1988: 23, 29, 40-41) görülen avludan sonra gelen pronaos ve naos mekanlarına benzerliği açısından, eski Mezopotamya (Irak) mimarisine yaklaşmaktadır. Bu şema, Antik Çağ İran tapınaklarında da karşımıza çıkmaktadır. İki bölümlü şemayı, Mescid-i Süleyman Kompleksi'nde (İran), eski Mezopotamya tapınak mimarisi geleneğinin daha farklı yorumlanmasıyla yapılmış olan Seleukoslar dönemi Büyük (Athena) Tapınak'ta ve Herakles Tapınağı'nda da (M.Ö 4-3. yüzyıl) görmekteyiz (Ghirshman 1976, I: 76-96; Downey 1988: 131-134). Ay Hanım şehrinin dışındaki yerel ilahlara adanmış olan dikdörtgen planlı, Helenistik dönem tapınakta (No. 8) (Bernard 1976: 303-307) ise avludan sonra gelen ikinci bölüm, üç ayrı naos kısmından

oluşmaktadır. Mezopotamya'da Seleukoslar döneminden Dura Europos Zeus Megistos Tapınağı (M.Ö. 2. yüzyıl / Suriye) (Downey 1988: 76-88), Ay Hanım şehir dışı tapınağında gördüğümüz mimari düzene yakınlık göstermektedir. Dörtgen mekan içinde, avludan sonra üç kutsal mekanın gelmesi fikri, Ninurta (M.Ö. 7. yüzyıl / Babil), Esagila (Marduk) (M.Ö. 7-6. yüzyıl / Babil) ve Bit Reş (M.Ö. 3. yüzyıl / Uruk) gibi avlulu tapınaklarda (Downey 1988: 21, 39, 41) görüldüğü gibi eski Mezopotamya (Irak) mimarisi geleneğinde yatıyor gözükmektedir.

Kuşanlar döneminden Sogdiana'da yer alan Erkguran Ateş Tapınağı'nın (No.9) (M.S. 3-4. yüzyıl / Kaşkaderya / Güney Özbekistan) (Suleymanov 2000: 88-112) naos mekanı, enine dikdörtgen planlı şeması ve iki ayaklı düzeniyle, Orta Asya tapınak mimarisinde ilginç bir örnektir. Naosun önünde çok ayaklı geniş bir giriş kısmı (pronaos) yer almaktadır. Bu tapınağın planına benzer, Gandhara'da Taxila'da yer alan Hint-Yunan dönemi Mohra Maliaran Budist Tapınağı (M.Ö. 1.yüzyıl / Kuzey Pakistan) (Rapin 1995: 285), enine dikdörtgen planlı ve iki ayaklı düzeniyle naos bölümünün önünde, dört ayaklı, derin ve geniş bir giriş mekanı (pronaos) yer almaktadır. Antik Çağ'da iki ayaklı mekanlar, Baktriana bölgesinde Yunan-Baktrianlar dönemi Saksanohur (M.Ö. 2. yüzyıl / Güney Tacikistan) ile Kuşanlılar dönemi Halçayan (M.S. 1. yüzyıl / Güney Özbekistan) saraylarında ve Ay Hanım'daki Helenistik dönem bir konutta (Staviskiy 1977: 148, 156, 203) görüldüğü gibi Orta Asya sivil mimarisinde de uygulanmaktaydı.

Kuşanlılar döneminde Baktriana bölgesinde yapılmış olan Fayaz Tepe (No. 10) (M.S. 1. yüzyıl / Tirmiz/ Güney Özbekistan) (Album 1974: 53-58) ve Kara Tepe (No. 11) (M.S. 2. yüzyıl / Tirmiz) (Staviskiy 1977:185-190; Pugaçenkova-Rtveladze 1990: 94-95) Budist Manastırları'nda yer alan tapınaklar ise Baktriana mimarisinde yaygın bir şekilde görülen, geleneksel mer-

kezi avlu etrafında gelişen mekanlardan oluşmuştur.

Sonuç olarak, Orta Asya'da Antik Çağ'da görülen merkezi planlı ve dört ayaklı tapınaklar (No. 1-6), Orta Asya'nın güneyi özellikle Baktriana, Partia ve Sogdiana bölgesi mimarisinde görülmektedir. Orta Asya'nın güneyinde Partlar, Yunan-Baktrianlar ve Kuşanlılar dönemlerinde yapılmış olan merkezi planlı ve dört ayaklı tapınaklar, bazı örneklerin dışında daha çok Zerdüştlük inancıyla bağlantılı ateş tapınağı fonksiyonu göstermekteydi. Antik Çağ'da Orta Asya ile kültürel, ticari ve siyasi bağları olan İran, Afganistan, Gandara (Kuzey Pakistan), Mezopotamya (Irak) ve Suriye gibi bölgelerde Persler, Partlar, Hint-Yunan ve Nabatiler dönemlerinden kalmış olan tapınaklarda da merkezi planlı ve dört ayaklı mimari şemalarla karşılaşmaktayız. Merkezi planlı, dört ayaklı ve çevre koridorlu tapınaklar, mimari anlayışları açısından Yakın Doğu ve Orta Asya mimarisine has bir üslup oluşturmaktadır. Bu tip şemanın en eski örnekleri, Persler döneminden İran'da kalmıştır. Dolayısıyla merkezi planlı, dört ayaklı ve çevre koridorlu Orta Asya tapınaklarının kökeninde, İran ateş tapınaklarını gösterebiliriz.

Orta Asya'da Baktriana bölgesinde görülen, cepheleri nişlerle zenginleştirilmiş dörtgen planlı, iki bölümlü Helenistik dönem tapınakları (No. 7-8), daha çok Yeni Babil Krallığı dönemi eski Mezopotamya mimarisi özellikleri göstermekte ve bu tapınakların mimari şemasının yakın benzerleri, Mezopotamya'daki Seleukoslar ve Partlar dönemi tapınaklarında karşımıza çıkmaktadır. Geç Antik Çağ'da Orta Asya'nın güney Sogdiana bölgesinde Kuşanlılar zamanından kalmış olan, önünde çok ayaklı giriş mekanı (pronaos) bulunan enine dikdörtgen planlı, iki ayaklı naosa sahip tapınak (No. 9) düzeninin benzerini, Gandhara'da yapılmış olan Hint-Yunan dönemi tapınak mimarisinde görmekteyiz. İki ayaklı mekanları, Sogdiana ile yakın kültürel ve siyasi bağları olan Bakt-

riana bölgesindeki, Yunan-Baktrian ve Kuşan dönemi sivil mimarisinde de görmekteyiz. Ayrıca naosun önünde çok ayaklı, derin ve geniş giriş mekanı olan tapınak şemasını, İran mimarisi kaynaklı Antik Çağ Baktriana tapınak mimarisinde de görmekteyiz. Bu durumda, geç Antik Çağ'da Sogdiana'da görülen, önünde çok ayaklı bir giriş mekanı olan dikdörtgen planlı, iki ayaklı tapınak modeli, muhtemelen Baktriana-Gandhara ortak kültür çevresi mimarisinden kaynaklanmış gözükmektedir.

Antik Çağ'da Orta Asya'da yapılmış olan tapınaklar, mimari şemaları açısından yerel özellikler taşısa da, Yakın Doğu Antik Çağ mimarisi ile yakından ilişkilidir. Özellikle İran, Mezopotamya, Yunan ve Gandhara mimarisi ile bağları olan Orta Asya tapınak modellerinin mimari elemanlarında ve süslemelerinde, Helenistik ile Yunan-Budist ve Hindu sanatının görüldüğü Gandhara ekolünün etkilerini de görmek mümkün. İpek Yolu üzerinde bulunan ve konumu gereği değişik kültürlerin kesiştiği Orta Asya'da yapılmış olan tapınakların mimarisinde ve sanatında, kaçınılmaz olarak eklektik bir yaklaşım söz konusu olmuştur.

KAYNAKÇA

- ALBAUM, L. I. 1974, "Raskopki Buddiyskogo Kompleksa Fayaz-Tepe (Po Materialam 1968-1972 gg.)", *Drevnyaya Baktriya*. Leningrad.
- BERNARD, P. 1971, "La Campagne de Fouilles de 1970 à Ai Khanoum (Afghanistan), par", *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Paris, Éditions Klincksieck.
- BERNARD, P. 1976, "Campagne de Fouilles de 1975 à Ai Khanoum (Afghanistan), par" *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Paris, Éditions Klincksieck.
- BUTLER, H. C. 1916, *Ancient Architecture in Syria*. Leiden, E.J. Brill.
- BUTLER, H. C. 1919, *Ancient Architecture in Syria*. Leiden, E. J. Brill
- DOWNEY, S. B. 1988, *Mesopotamian Religious Architecture: Alexander through the Partians*. Princeton-New Jersey, Princeton University Press.
- GAJBOV, V.; G. KOŠELENKO; S. NOVIKOV 1991, "Nouveaux Documents Pour une Histoire des Religions dans le Turkménistan Méridional à L'époque Parthe et Sassanide", P. BERNARD ve F. GRENET (yay.), *Histoire et Cultes de L'Asie Centrale Preislamique, Actes du Colloque International du CNRS (Paris, 22-28 Novembre 1988)*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- GHIRSHMAN, R. 1976, *Terrasses Sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman: L'Iran du Sud-Ouest du VIIIe s. av. n. ère au Ve s. de n. ère I-II*. Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran 45, Paris.
- HOPKINS, C. 1942, "The Parthian Temples", *Berytus* 7. Beirut, The American University of Beirut.
- KRUGLIKOVA, I. T. 1974, *Dilberdjın (raskopki 1970-1972 gg.)*. Moskova, Nauka
- LITVINSKIY, B. A.; I. R. PIČIKJAN, 2002, *Taxt-i Sangin der Oxus-Tempel: Grabungsbefund, Stratigraphie und Architektur*. Archäologie in Iran und Turan 4, Mainz, Verlag Philipp von Zabern.
- PUGAÇENKOVA, G. A. 1987, *Iz Hudojestvennoy Sokrovişçnitsı Srednego Vostoka*. Taşkent, Literaturı i İskusstva İmeni Gafura Gulyama.
- PUGAÇENKOVA, G. A.; E. V. RTVELADZE 1990, *Severnaya Baktriya-Toharistan*. Taşkent, FAN.
- RAPIN, C. 1995, "Hinduism in the Indo-Greek area. Notes on some Indian finds from Bactria and on two temples in Taxila", A. INVERNIZZI (yay.) *In the Land of the Gryphons. Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*, Firenze.
- SCHIPPMANN, K. 1971, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*. Berlin-New York, Walter de Gruyter.
- ŞİRİNOV, Ş. T. 2003, *Die Frühurbane Kultur der Bronzezeit im Südlichen Mittelasien: Die Vorgeschichtliche Siedlung Džarkutan*. Berlin, Dietrich Reimer Verlag.
- STAVISKIY, B. Y. 1977, *Kuşanskaya Baktriya*. Moskova, Nauka.
- SULEYMANOV, R. H. 2000, *Drevniy Nahşab*. Semerkand-Taşkent, FAN.